

Razvoj školstva u Sandžaku od balkanskih ratova do kraja Drugog svjetskog rata

Mustafa Fetić, Ibro Skenderović

SAŽETAK: Činjenica je da je na Bošnjake Sandžaka neizbrisiv trag i prepoznatljiv pečat ostavila Osmanska imperija koja je bitno utjecala na oblikovanje cjelokupnog identiteta Bošnjaka, kako nacionalnog i političkog, tako vjersko-prosvjetnog i kulturnog. Turci-Osmanlije su donijeli na Balkan vjeru islam i sve ono što ona baštini u svom okrilju: univerzalnost naučnom pristupu, široku lepezu školskog obrazovnog sistema, višestoljetnu kulturu prožimanja različitih civilizacijskih vrijednosti Istoka i Zapada, visokofunkcionalno, državno i administrativno uređenje, toleranciju i suživot, te garantovanje vjerskih prava i sloboda. Sve pobrojano i još mnoge druge civilizacijske vrijednosti koje su balkanski narodi, a među njima i Bošnjaci, upoznali i prihvatili s dolaskom Osmanlija su blagodati koje ne može i ne treba niko negirati ili zanemarivati. To je kredit na kojem treba velikodušno zahvaljivati, a koji je Bošnjacima Sandžaka postavio temelje opstanka i otvorio mogućnost da definiraju vlastiti identitet kao narod, odnosno nacija, sa svojom domovinom i zavičajem.

Ključne riječi: *Sandžak, obrazovanje, Bošnjaci, škola, islam*

The Development of Educational System Since Balkan Wars Till the End of the Second World War

ABSTRACT: The fact is that the Ottoman Empire left the indelible mark and distinctive impress at Sandžak Bosniaks, which had considerable influence on the formation of the entire Bosniak identity, both national and political, religious-educational and cultural. Turks-Ottomans brought the religion Islam to the Balkans and all that she inherited in its embrace: universal scientific approach, a wide array of school education system, culture century permeation of various civilizational values of East and West, a high-state and administrative planning, tolerance and coexistence, and the guarantee of religious rights and freedoms. All enumerated and many other civilizational values that Balkan nations, among them Bosniaks, are acknowledged and accepted with the arrival of the Ottomans and those are the benefits that cannot and do not need to be denied or ignored. On the contrary, it is a loan that we are thankful and who laid the foundation of survival to the Sandžak Bosniaks and opened the possibility to define his own identity as a nation, or nations, with its homeland and hometown.

Keywords: *Sandžak, education, Bosniaks, school, Islam*

UVOD

Historičari do danas, posebno oni na Balkanu, nisu naučno odgovorili na pitanje kako je mala grupa nomadskih ili polupismenih Turaka uspjela stvoriti organiziranu, perfektno uređenu i prostranu islamsku državu u kojoj je bilo mjesta, pored muslimana, i za pripadnike drugih religijskih opredjeljenja. U balkanskoj, a dobrim dijelom i evropskoj literaturi navodi se i protežira, nažalost, neutemeljeno i pristrasno mišljenje da su Osmanlije bili primitivni plemenski i ratnički narod koji je "mačem i vatrom" osvajao teritorije, države i narode. Čudno je kako su baš te Osmanlije uspjele izgraditi moćno carstvo, tada prvorazrednu svjetsku silu, bez čijeg se stava i mišljenja ništa važno i značajno na globalnom nivou nije moglo odlučiti i sprovesti. Duga tradicija arapskog, persijskog, seldžučkog i općenito islamskog gradskog života i intelektualnih djelatnosti bitno su doprinijeli usponu i razvoju nove države. „U osnivanju osmanskog državnog sistema posebnu su ulogu imale *ahije* -

udruženja trgovaca i zanatlija, te *ulema* - stalež učitelja i tumača islama. Ove dvije strukture su posebno doprinijele uspostavljanju i širenju osmanskog državnog sistema.“ (Imamović, 1997, str. 97)

Uspostavljajući državnu strukturu i ustanove na novoosvojenim područjima, Osmanlije su organizovale i uspostavljale i odgojno-obrazovni sistem. On je bio, kao što smo mogli vidjeti u prethodnom poglavlju, prepoznatljiv i specifičan, i usko povezan s vjersko-prosvjetnom djelatnošću. Taj obrazovni sistem kojeg su utemeljile Osmanlije u Sandžaku je dugo vremena bio okosnica školstva i prosvjete Bošnjaka, te je na njih izvršio ogroman uticaj. Padom komunističkog sistema krajem osamdesetih godina XX vijeka i pojavom političkog pluralizma, vjerskih i nacionalnih sloboda, započinje proces restauriranja i oživljavanja mnogih značajnih vaspitno-obrazovnih ustanova poput mekteba i medresa, što će imati ključnu ulogu na buđenje vjerske i nacionalne svijesti Bošnjaka Sandžaka. O tome će biti više govora u narednom

poglavlju koje tretira savremeni razvoj obrazovanja u Sandžaku.

Još jedan dubok trag na sudbinu Bošnjaka Sandžaka i njihove tadašnje prilike ostavilo je prisustvo Austro-Ugarske koja je odlukom Berlinskog kongresa 1878. godine aneksirala Bosnu i Hercegovinu, u čijem je sastavu bio i Sandžak. Ipak, članom 25. Berlinskog ugovora izričito se naglašava da „austro-ugarska vlada ne želi na sebe da primi upravu Novopazarskog sandžaka koji se prostire između Srbije i Crne Gore, te će u njemu i dalje funkcionirati osmanska uprava“ (Imamović M, 1997, str. 354). Da bi se osiguralo novo političko stanje „sloboda i sigurnosti“, Austro-Ugarska za sebe zadržava pravo da na cijelom području Bosanskoga vilajeta drži svoje garnizone i da ima u svojoj vlasti njegove vojničke i trgovačke puteve, što bi u najkraćem značilo da vojno kontrolira Sandžak. N kraju ugovora se spominje da austrijska i osmanska vlada „zadržavaju pravo da se o pojedinostima dogovore i sporazumiju“. Decembra 1878. godine, Sultan je izdao iradu (dogovor) o zajedničkom mješovitom upravljanju u Sandžaku, a sve je definirano potpisivanjem Konvencije 21. aprila 1879. godine u Carigradu. „Konvencija je jamčila slobodu vjeroispovijesti, održavanje duhovnih veza s Carigradom, isticanje osmanske zastave na džamijama, te se garantuju lična i imovinska sloboda.

Aneksija Bosanskog vilajeta označila je početak kraja Osmanske carevine i njenih iscrpljenih i istrošenih državnih institucija. Vrlo brzo će uslijediti period balkanskih ratova. Balkanskom ratu prethodila je italijanska objava rata Osmanskoj carevini 1911. godine. Prvi balkanski rat 1912. godine vodile su zajednički Srbija, Bugarska, Grčka i Crna Gora, kao članice Balkanskog saveza, protiv Turske, u cilju osvajanja i podjele preostalih osmanskih teritorija na Balkanu. U ovom rat Osmansko carstvo je poraženo, a balkanski saveznici su međusobno podijelili Makedoniju, Kosovo, Sandžak i Albaniju. Dok su Bošnjaci u Bosni vrlo teško doživjeli poraz Osmanlija, koji su im do početka Prvog balkanskog rata bili nadohvat ruke, dotle su njihovi sunarodnjaci, Bošnjaci u Sandžaku, veoma gorko i krvavo osjetili posljedice tog događaja. Nakon poraza Osmanlija, Sandžak je definitivno podijeljen između Srbije i Crne Gore. Tada započinje egzodus Bošnjaka prema Turskoj, jer nisu mogli podnijeti osvetoljubivost i zulum srpske, a posebno crnogorske vojske i režima. Teror i nasilje su se ogledali na svim poljima, od kršenja nacionalnih, vjerskih, kulturnih i obrazovnih prava i sloboda, do slobode kretanja, te ličnih i imovinskih prava.

Izbijanje Prvog svjetskog rata Bošnjaci Sandžaka doživjeli kao srpski i crnogorski građani, koji su vrlo brzo mobilizirani u vojsku, gdje su se hrabro borili, ali i gdje su doživjeli paradoks, jer su se borili pro austro-ugarskih četa u kojima su bili mobilisani Bošnjaci iz Bosne. Tako suprostavljeni Bošnjaci Bosne i Sandžaka su se trebali boriti i ginuti za tuđe interese. Hrabro i lojalno držanje Bošnjaka Sandžaka tokom Prvog svjetskog rata nije ih spasilo da nakon stvaranja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1918. godine budu izloženi raznim genocidima, pljačkanjima i progonima. Kako su se i koliko kršila prava Bošnjaka u Sandžaku govori činjenica da je najveći genocid nad Bošnjacima u Kraljevini Jugoslaviji izvršen upravo u Sandžaku početkom novembra 1924. godine u Šahovićima, u

bjelopoljskom srezu. Ovako se postupalo s dobrim i lojalnim Bošnjacima, bez obzira što se Kraljevina SHS obavezala Senžermenskim sporazumom 1919. godine da će pružiti punu zaštitu Bošnjacima u pogledu njihovih ličnih, vjerskih i imovinskih prava. Uprkos toj obavezi, tamošnje vlasti su uzurpirale vakufsku imovinu, rušili džamije i medrese i pretvarali magacine i njima potrebne prostorije. Jedan dio štampe otvoreno je širio mržnju prema muslimanima, pripisujući im antidržavne težnje i raspoloženje.

Zbog loših i, rekao bih, nepodnošljivih prilika u kojima su se našli Bošnjaci u novonastaloj Kraljevini Jugoslaviji, bili su primorani da se politički organizuju i oforme svoje političke organizacije. „Do osnivanja prvih političkih organizacija došlo je u Tuzli, a zatim u Sarajevu i ostalim gradovima gdje su živjeli Bošnjaci. Od 14. do 17. februara 1919. godine došlo je do ujedinjenja svih dotadašnjih političkih organizacija u jedinstvenu političku stranku pod nazivom Jugoslavenska muslimanska organizacija (JMO), a za predsjednika je jednoglasno izabran tuzlanski muftija hadži hafiz Ibrahim Maglajlić.“ (Imamović, 1997, str. 493). U svojim prioritarnim zadacima JMO je imala ostvarivanje prava na ličnu i imovinsku sigurnost Bošnjaka, te očuvanje vjerske i mearifske autonomije. Kao politički predstavnik Bošnjaka Jugoslavenska muslimanska organizacija je pokušala svojim djelovanjem obuhvatiti i Bošnjake izvan Bosne i Hercegovine, ali su takva nastojanja tadašnji srpski vladajući krugovi grubo osujetili i odlučno onemogućili. Na izborima za Ustavotvornu skupštinu 28.11.1920. godine Jugoslavenska muslimanska organizacija je dobila većinsku podršku bošnjačkoga naroda i time sebi osigurala legitimitet da predstavlja Bošnjake. Takve političke prilike su zadržane sve do početka Drugog svjetskog rata.

Smatramo da je bilo neophodno da napravimo ovaj kraći historijski presjek stanja u kome se nalazio, organizovao i djelovao Bošnjački korpus, kako bi valjano razumjeli organizaciju, strukturu i razvoj obrazovanja i školstva kod Bošnjaka Sandžaka. Otvaranje mnogih odgojno-obrazovnih ustanova je bilo uvjetovano historijskim trenutkom i društveno-političkim prilikama koje su usporavale, ili pak, omogućavale i pospješivale, što je nažalost rjeđi slučaj, njihov rad i djelovanje.

RAZVOJ ŠKOLSKIH USTANOVA

Kod sandžačkih Bošnjaka kao pripadnika islama, pojam nauke, učenja i škole je poštovan i uvažavan do granica svetosti. To ne treba da začuđu da se odgojno-obrazovna i kulturna baština i tradicija ovog naroda naslanja na prve kur'anske riječi "ikre – uči!", te da su one izazvale pravu revoluciju u ranoj muslimanskoj zajednici odvođeci na sam vrh svjetske pozornice postavljajući tako temelj jednoj velelepnoj kulturi i civilizaciji. Međutim, ovaj prvi Božiji imperativ muslimani, pa i Bošnjaci, nisu uvijek mogli prihvaćati i izvršavati slobodno i autentično, prvenstveno zbog društveno-historijskih prilika koje im nisu uvijek išle na ruku. Bez obzira na probleme, prepreke i nedaće koje su im stajale na putu uspješnog odgojno-obrazovnog razvoja, Bošnjaci Sandžaka su obilježili jednu plodnosnu epohu, ostavljajući iza sebe mnoge obrazovne ustanove: od mekteba, osnovnih i srednjih škola, preko medresa i biblioteka, poznatih učenjaka

(alima) koji su govorili i služili se sa nekoliko svjetskih jezika, hafiza časnoga Kur'ana, pjesnika i književnika, te velikodušnik vakifa. To je, ustvari, temelj na kojem počiva i na kojem se gradi sadašnjost i budućnost Sandžaka, te oblikuje identitet bošnjačkog čovjeka. Obrazovanje je svjetski proces u kome su učestvovali, a i danas učestvuju države, narodi i svaki pojedinac ponaosob. Moderna društva nastoje da se razviju u "društva koja uče" težeći da postanu zajednice blagostanja i prosperiteta. Jasno je da put ka takvom društvu vodi preko uspješno organizovanog odgojno-obrazovnog sistema. Sve više će škola i obrazovanje odlučivati kakva budućnost čeka sve nas, građane, pojedince, narode, države i regione, kulture i tradicije modernog čovječanstva. Stoga je važno napraviti retrospektivu obrazovnog razvoja u Sandžaku, analitički osmotriti prednosti i nedostatke, trasirajući okvire budućem vaspitno-obrazovnom putu bošnjačkim generacijama.

SIBJAN – MEKTEBI

Prije nego pređemo na konkretnu obradu sibjani-mekteba u Sandžaku u periodu od balkanskih ratova do početka Drugog svjetskog rata, bilo bi svrsishodno na početku objasniti pojmovno određenje, ulogu i značaj ovih prvih vjesnika vjersko-prosvjetnog buđenja i osvješćivanja Bošnjaka. U želji da sačuva i očuva vjeru, duhovnost i tradiciju, te svoj bošnjački identitet, muslimanski živalj je nastavio sa slanjem svoje djece u mektebe, kako u Novom Pazaru tako i u ostalim dijelovima Sandžaka. Broj mekteba je bio impozantan i u njima su bila okupljena muslimanska djeca. Prvobitno su bili zamišljeni kao predškolske ustanove za muslimansku djecu, ali su njih pohađala i odrasla djeca koja su trebala da idu u školu. Kada su 1919/20. godine mektebi priznati od strane države, muslimani su u privatnim kućama sakupljali djecu i osnivali Sibjan-mektebe. Te godine je u Novom Pazaru u 6 kuća bilo obuhvaćeno oko 240 djece, dok je redovnu školu pohađalo samo oko 150 učenika. "Broj mekteba je stalno rastao i oni su osnivani, uglavnom, prema postojećim džamijama, odnosno mahalama, pa su po njima i dobijali imena." (Mušović, 1979, str. 37) Tako su postojali mektebi u Novom Pazaru pod nazivima: "Čeršum" nad gradom, u mahali Čukovac "Čaršembe", "Bukreš", "Hadži Hurem" kod Bor-džamije, "Esmahodžin" mekteb u Lugu, "Altun-alem" mekteb kod Altun-alem džamije, "Melajski" mekteb i dr.

Cilj sibjani-mekteba je bio da poduče muslimansku djecu vjeri islamu, oslanjajući se na Kur'an i Sunnet, te da podstiče muslimane na obavezu bavljenja naukom. Muslimani su kroz mrežu ovakvih vaspitno-obrazovnih ustanova pokazivali bojkot redovne škole koja im je bila nametnuta od strane države, i kadrovski i koncepcijski. Što se tiče kadrova u sibjan-mektebima, to su bili učitelji - hodže sa završenom medresom, a ponekada su ih zamjenjivali mujezini. Postojale su kalfe (pomoćnici) koje su po potrebi mogle mijenjati hodže, a i pomagali su im u radu preslušavajući djecu manjeg uzrasta. "Osnovu programa za rad u mektebima je činilo izučavanje "elif-sufare", a zatim vjerskih knjiga i mushafa (stranice časnoga Kur'ana). Nastava i udžbenici koji su se koristili u mektebima razlikovali su se od mekteba do mekteba. Dakle, nije bilo jedinstvenog nastavnog plana i programa. U boljim mektebima su se pored učenja Kur'ana i lijepog

ponašanja učili još: *fikh, hadis, munija, halebija, Birgivijina risala, ta'limul-muteallimi, alet* i dr. Nakon dvije ili tri godine, u zavisnosti od uspješnosti učenika, polaznici su završavali ili "činili hatmu" (Dudić 2007, str. 83). Po završetku mektebi-ibtidaijje polaznici su upisivali medresu. Nastava je, dakle, bila katehitička – po principu pitanja i odgovora.

Cilj osposobljavanja djece kroz sibjani-mektebe je bio da nauče osnove vjere, učenje Kur'ana i osnove lijepog ponašanja (ahlak), te da vole i čuvaju svoj din-vjeru. Na taj način je njegovana ljubav i poštovanje za svakoga ko je za vjeru i din, a preziran svako ko ne pripada našem dinu. Inače, sibjan-mektebi su predstavljali ozbiljnu prijetnju i jaku konkurenciju tek osnovanim osnovnim školama, kao i ljudima koji su radili u obrazovanju, jer su ove vjersko-obrazovne ustanove smatrali paralelnom školom. Tako je jedan od tamošnjih učitelja pisao: "Mi imamo zabavišta koja su tako retka u Srbiji da ih nemaju ni okružne varoši." (Avelj, 1922, str. 2) Interesantno je iznijeti pravu sliku ovih "muslimanskih obdaništa" koja su ujedno izazivala iznenađenje i divljenje. "U nekoj zabačenoj ulici vidite jednu prizemnu staru neokrećenu kuću, s izlomljenom čeremidom, okrunjenog maltera, i novinama polipljene prozore u kojoj se skuplja mladež i podučavaju vjerskim znanjima i pravilnom ponašanju. Dvorište je malo, ograđeno visokim zidom, često obraslo travom, a unutra je skromna soba s prostrim postećijama na patosu." (Kačapor, 1987, str. 150)

Što se tiče vrsta mekteba, možemo ih klasifikovati prema načinu osnivanja i finansiranja, uzrastu i spolu, načinu gradnje i sl. "Prema načinu osnivanja možemo ih podijeliti na: vakufske, narodne i provremene." (Mulić, 1941, str. 95-96) Najbrojniji mektebi su bili vakufski, pa onda narodni itd. Prema namjeni mektebe dijelimo na: muške, ženske i mješovite. U mješovitim mektebima djevojčice su sjedile iza muškaraca, a kod manje djece nije se pravila razlika u spolu. Sibjan mektebi su djelovali širom Sandžaka i nije bilo nijedne općine, varoši, sela ili zaseoka, a da nije imao mekteb, jer oni su i bili alternativa državnim školama. "Prema podacima iz školske 1900/01. godine u Novom Pazaru je bilo deset sibjan-mekteba, pa i više, jer je svaka mahala imala mekteb." (Rizaj, 1971, str. 10) Sibjan-mektebi su trajali 4 sunufa (razreda). Na području Pljevalja nekadašnje Taslidže radila su, sve do njihovog ukidanja, 34 mekteba pokrivajući sva značajnija gradska i seoska područja. Na području Priboja egzistirala su dva, a u Prijepoljskoj općini, po riječima Evlije Čelebije, oko 6 mekteba. U Sjenici se spominje 8 mekteba sve do Zakona o prosvjeti 1869 godine. "U Sjenici je bilo 8 mekteba od čega jedan ženski, i po jedan u Raždaginji, Dugoj Poljani, Uglu, Rasnu i Kladnici." (Zekić, 2004, str. 238-243) U Bjelopoljskom srezu (Akovu) je, u zavisnosti od prilika, imalo od 11 do 27 mekteba, a u samom Bijelom Polju djelovala su 3 mekteba. U Novoj Varoši su postojala tri mekteba za mušku i za žensku djecu. U Gusinju je postojalo 8 mekteba, a u Plavu četiri. Uobičajeno uz svaku džamiju postojao je i mekteb. Na širem području Berana postojalo je deset mekteba, gotovo u svakom muslimanskom selu, a u samim Beranama je radio jedan mekteb. Na području Rožaja je radilo oko 12 mekteba, a u samom gradu su dva djelovala. U Tutinu i široj okolini je, također, djelovalo oko desetak mekteba.

RAZVOJ I SUDBINA SIBJAN-MEKTEBA NAKON OKUPACIJE AUSTRO-UGARSKE DO DRUGOG SVETSKOG RATA

Slabljenjem osmanlijske države Sandžak dobija na strateškom značaju jer se nalazi kao raskrsnica koja povezuje Srbiju, Crnu Goru, Bosnu i Hercegovinu, Kosovo i Albaniju. Srbija je upravo preko te teritorije vidjela izlazak na more, a Austro-Ugarska kao najkraći put za prodor ka jugoistočnoj Evropi. "Ulasku Austro-Ugarske u Bosnu i Sandžak, a kasnije i aneksiji, protivili su se svi stanovnici Sandžaka, bez obzira na nacionalnu pripadnost. Širom Sandžaka su održavani mitinzi protiv aneksije Austro-Ugarske, a u Novom Pazaru je prisustvovalo oko dvadeset hiljada ljudi. Slični mitinzi su održavani u Priboju, Beranama i Pljevljima. Narod Sandžaka je kao izraz protesta i negodovanja bojkotovao austrougarsku robu, ali na intervenciju Srbije ovaj bojkot je prekinut jer je Srbija imala dobre i korisne trgovačke odnose s Austro-Ugarskom." (Čolović, 2005, str. 198) Stagnacijom i slabljenjem Osmanskog carstva slabe i pogoršavaju se prilike i u svim njenim dijelovima i pokrajinama, pa tako i u Sandžaku. Muslimani ovih prostora ne samo da se nisu razvijali, nego su stagnirali ekonomski, kulturno, prosvjetno i u drugim sferama života. Želja bošnjačkog življa bila je da sačuva svoj vjerski, kulturni i prosvjetni identitet, a na taj način bi očuvali i svoju vjersku opredjeljenost. Sibjan-mektebi, kao i druge vjersko-prosvjetne ustanove su bili vjerni čuvari sveukupnog identiteta Bošnjaka na prostorima Sandžaka.

Analizirajući široko rasprostranjenu mrežu mektebskih ustanova u svakom sandžačkom gradu, pa i mahali, kao i slab odziv muslimanske djece u osnovne škole, školski nadzornici se obraćaju Ministarstvu prosvjete sa zahtjevom da se obustavi rad sibjan-mekteba. Ministarstvo pozitivno odgovara na reakcije školskih nadzornika i već 29. aprila 1926. godine zatvara sibjan-mektebe u Novom Pazaru. Vjeroučitelji i hodže koji su predavali u tim mektebima ostali na rasplaganju Ministarstvu i bili su raspoređeni kao vjeroučitelji u osnovnim i srednjim školama. Zatvaranje mekteba je imalo za cilj kontrolu i nadzor pri organizovanju i izvođenju islamske vjeronauke. Tako je na području Novoga Pazara radilo ukupno osam vjeroučitelja s 387 učenika. Iste godine je ipak ponovo dozvoljeno otvaranje i rad sibjan-mekteba na području južne Srbije, ali u Novom Pazaru i radili, osim ilegalno. Stanje je, uglavnom, ostalo nepromijenjeno do izbijanja Drugog svjetsko rata.

OSNOVNE ŠKOLE

U narednim redovima ćemo tretirati osnovnoškolski sistem u jednom prilično dugom vremenskom periodu, od balkanskih ratova pa do početka Prvog svjetskog rata. Osnovne škole Sandžaka koje zatičemo u ovom periodu su pod jakim utjecajem osmanskog obrazovanja, kroz prepoznatljive forme mekteba, medresa, te upotrebom pored bosanskog, i turskog, arapskog, a nerijetko i persijskog jezika. Dolask Austro-Ugarske na područja gdje su uglavnom većinski živjeli Bošnjaci, ove škole dolaze u dodir s novim evropeiziranim osnovnim školama, a koje djeluju u okviru obrazovnog sistema Kraljevine Srbije. Tu će početi jednovjekovna trka utjecaja jednog obrazovnog sistema na drugi. Na razvoj i organizovanje

obrazovanja u Sandžaku su, bez sumnje, bitno utjecale ideološke koncepcije vladajućih srpskih struktura prema Bošnjacima, koje su vrlo često poistovjećivali s Turcima, i tako podlo im kačili o vrat "tursku krivicu". Zato je Sandžak planski i sistematski izoliran od bilo kakvih ulaganja, privrednog i infrastrukturnog razvoja, što ga je činilo jednim od najsiromašnijih regiona Srbije. U takvim uvjetima nije bilo ni govora o planskom razvoju obrazovnih ustanova, a ako ih je i bilo u minornom i kontrolisanom broju, njihov kadar je redovito bio "sa strane". Mreža osnovnih škola se razvijala sporije, konstantno s nižim standardima obrazovanja u odnosu na druge krajeve Srbije, pristizalo je manje nastavnih sredstava i opreme po učeniku, manje stručnih učitelja i nastavnika. U školama je bio mali procenat redovnih učenika, a više vanrednih i povremenih, što je snižavalo i reduciralo kvalitet pedagoškog rada. Prof. Lj. Dirnica, imajući u vidu političke i ideološke različitosti, identifikuje neke zakonitosti razvoja osnovnog obrazovanja u Kraljevini Jugoslaviji: "Narodna škola po shvatanjima nosilaca vlasti trebalo bi da služi državnoj ideji i ideologiji etničkog unitarizma. Smatramo da je to jedan od najefikasnijih načina da nove generacije budu vaspitane u duhu nove društvene stvarnosti, da se na ideji kompromisnog jugoslavenstva afirmira novonastala država. Stoga je ulaganje u taj tip škola trebalo da bude u skladu s važnom državnom i političkom funkcijom koja je namijenjena školi". (Šehović, 2002, str. 4) I zaista, svi nagovještaji ulaganja u putnu i željezničku infrastrukturu koja bi Sandžak povezivala sa susjednim važnim putnim i trgovačkim centrima, kao što je bio slučaj spremnosti Austrijanaca za izgradnjom pruge Sarajevo-Novi Pazar-Skoplje, ili putevi sjever-jug, istok i zapad, te putni pravci preko Pešteri koji bi Srbiju povezivali s morem, i dr., zaustavljeni su na granicama Sandžaka i nikada nisu bili realizovani. Ovaj historijski, geopolitički i kulturni prostor koji predstavlja raskršće različitih utjecaja: ekonomskih, trgovačkih, kulturno-historijskih, oijentalno-lingvističkih, predstavljao je dobar ambijent i okruženje za razvoj mreže osnovnoškolskog sistema koji je predstavljao obavezni ili obavezujući prolaz za dalje školovanje na svim nivoima. Škola je za Sandžak i njegove žitelje postala važna institucija koja je najvećoj mjeri potvrdila narodnu, duhovnu, kulturnu, vrednosnu i civilizacijsku ulogu i opravdanost. Škola je prepoznavana kao stjecište dobra, mudrosti i korisnih znanja, bez obzira da li se ona zvala crkveno učilište, mekteb ili medresa, te da li je turska, srpska ili bošnjačka. Škola je trebala vaspitavati i edu učenike da znaju nastaviti tamo gdje su njihovi preci stali, ta znanja i iskustva proširivati i oplemenjivati ih, a to nije bilo lako, posebno ne u preiodu od 1912. godine pa do Drugog svjetskog rata.

Prije nego sto započnemo s predstavljanjem osnovnoškolskog sistema u predmetnom periodu želim da spomenem još dva važna faktora koja su bitno određivala nivo osnovnih škola u Sandžaku, a vezani su za teškoće i oskudne imovinske prilike učenika, odnosno njihovih roditelja, kao i nastavnika. I jedni i drugi su primorani da u prosjeku više rade kako bi pobijedili siromaštvo i oskudicu, zbog čega su podložni raznim uštedama u vremenu, energiji, sredstvima i sl. Na drugoj strani, škola kao mlada ustanova u nerazvijenim sredinama pobuđuje radoznalost svojim

novitetima što redovito privlači mlade ljude. Pedagoška istraživanja vezana za osnovnoškolske ustanove u Sandžaku su pokazala da su se ove obrazovne institucije i pored pomenutih objektivnih i subjektivnih problema i zastoja uspješno integrisale u vaspitno-obrazovni sistem izvršavajući namijenjenu joj ulogu. A sada ćemo ilustrovati, prema dostupnim izvorima i istraživačkim mogućnostima, mrežu osnovnoškolskih ustanova u sandžačkim općinama u periodu od Balkanskih ratova pa sve do Drugog svjetskog rata.

MREŽA OSNOVNOŠKOLSKIH USTANOVA NA NIVOU SANDŽAČKIH OPĆINA ILI SREZOVA

Osvjetljavanje historijskog toka školstva u Sandžaku, a naročito njegovog prvog institucionalnog, pedagoški osmišljenog i didaktički oblikovanog života i rada u periodu od balkanskih ratova pa do Drugog svjetskog rata, nije jednostavan posao iz razloga što ne posjedujemo adekvatne i validne izvore na koje bi se tokom našeg istraživanja bazirali. I ono što je zabilježeno kroz pisane dokumente i arhivsku građu nije uvijek dostupno, a vrlo često zbog šturih podataka i ne može poslužiti kao izvor u naučno-istraživačkom radu. Ipak ćemo sagledati dosadašnja iskustva pedagoške historije i prakse na našim prostorima, predstavljajući mrežu osnovnih, a kasnije i srednjih škola, nastavnih kadar, pohađanje učenika i način učenja, organizovanje analfabetskih tečajeva i narodnog prosvjećivanja uopšte, te rad napredne omladine. Odlaskom Turaka s prostora Sandžaka i svrstavanjem u novostvorenu državu Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca, Bošnjaci su zapali u nezavidnu situaciju uranjajući u svekoliku krizu: političku, vjersko-prosvjetnu, ekonomsku i socijalno-sigurnosnu. Sve slabosti Kraljevine SHS su vrlo brzo izašle na vidjelo: mito, korupcija, diskriminacija nesrpskog življa i dr.

U teritorijalnom pogledu, ovom analizom školstva ubuhvatit će se većina sandžačkih općina ili u to vrijeme srezova, i to: Novi Pazar, Sjenica, Tutin, Nova Varoš, Prijepolje i Priboj koji su pripali Srbiji, te Rožaje, Berane, Bijelo Polje, Pljevlja, Plav i Gusinje na prostoru Crne Gore.

NOVI PAZAR

Prema popisu iz 1921. godine u Novom Pazaru, kao privrednom i kulturnom centru Sandžaka, živjelo je oko 12 000 stanovnika. Pripadao je deževskom srezu koji je tada imao 10 općina oko 300 naselja, s ukupnim brojem stanovnika oko 25 000. Interesantno je uporediti broj stanovnika susjednih općina, većih ili približno jednakih, s veličinom Novog Pazara. "Primjera radi, Novi Pazar je 1927. godine imao 11 000 stanovnika (ne zaboravimo iseljavanje Bošnjaka u Tursku), a Kosovska Mitrovica oko 8000, Čačak 6000, a Kraljevo svega 3600 stanovnika. Danas su ovi gradovi, nelogično, razvijeniji od Novog Pazara. Nadležstvo za školstvo, za deževski i sjenički srez nalazilo se u Novom Pazaru. Tada su u ovom gradu postojale: jedna srednja i dvije stručne škole, jedna ćilimarska škola, dok su u okolnim mjestima djelovalo 17 osnovnih škola, 4 knjižnice i čitaonice, 4 društva i zadruge, dva novčana zavoda, 2 industrijska preduzeća, voćni rasadnik, bolnica, Dom narodnog zdravlja i apoteka." (Kačapor, 1987, str. 10-11)

I nakon oslobođenja od Austro-Ugarske, nastavile su da rade sve škole koje su radile i nakon Prvog

svjetskog rata, ili su sagrađene u toku rata. Mreža škola se naglo širila. Paralelno sa svjetovnim školama, nastavile su rad i vjerske škole: medrese i mektebi. U školama se izučavala vjeronauka kao jedan od najznačajnijih nastavnih predmeta. Osnovu školskog sistema su činile sljedeće škole: osnovna škola, gimnazija i stručne škole, kao svjetovne, i mektebi i medrese kao vjerske škole. Pomenuti školski sistem pratile su slabosti i nedostaci koji su bili evidentni, a koji su se planski i organizovano nametali sandžakom stanovništvu. Slabosti tadašnjeg jugoslavenskog školstva ogledale su se kroz: nedemokratičnost i diskriminaciju školskog sistema prema muslimanima uopće, neškovanje ženske djece ili upućivanje u zanatsku i ćilimarsku školu, te nemogućnost da se nadarena djeca dalje školuju i završavaju visoke škole. Neravnopravnost i diskriminacija je bila prisutna i u izboru srednje škole. Muslimanska (bošnjačka) djeca su uglavnom upisivala zanatsko-trgovačku školu, dok su gimnaziju pohađala pravoslavna djeca i to najmućnijih slojeva. Ostale škole preko kojih se postajalo radnik bile su namijenjene za djecu siromašnijih slojeva. Također, čvrsta centralizacija obrazovnog sistema je doprinosila da se nametne željeni model funkcionisanja školskog sistema. O svim detaljima i pojedinostima Ministarstvo prosvjete je obavještavano izvještajima na svim nivoima: od direktora škola, preko načelnika sreza do najviših činovnika u lancu uprave. Sve je to imalo svoje duboke političke i ideološke ciljeve. Obrazovanje je odličan poligon za indoktrinisanje jednog naroda.

Školstvo Novog Pazara u periodu između dva rata karakteriše slabo razvijena mreža škola. Vidan utjecaj na obrazovanje u ovom kraju imalo je naslijeđe koje su ostavile Osmanlije, te okupacija od strane Austro-Ugarske. Organizovan rad na otvaranju škola počinje nakon 1912. godine, a u međuratnom periodu između 1920. i 1929. godine, kao vrijeme burnog razvoja školske mreže. Nakon 1929. godine, a poslije prelaska na banovinsku upravu, osjetio se nagli pad u podizanju škola, njihovog snabdijevanja namještajem i sredstvima, a posebno u rješavanju kadrovskih pitanja. Krajem 1930. godine stanje školstva u deževskom srezu izgledalo je ovako: 17 osnovnih škola od kojih su samo tri imale dobru i funkcionalnu zgradu, dok su ostali objekti bili u znatno lošijem stanju. "Prema tadašnjem izvještaju o obrazovanju, trebalo je do jula 1931. godine otvoriti još 10 osnovnih škola."¹ Ipak, taj plan nije realizovan sve do 1941. godine. Pri utvrđivanju školske mreže nije se vodilo računa o demografskim kretanjima stanovništva, komunikativnim mogućnostima pojedinih naselja, ni vršena analiza školskih kapaciteta, niti su školski centri locirani prema pedagoško-didaktičkim zahtjevima kako bi zadovoljavali potrebe većine stanovnika. Tako je bilo slučajeva da učenici putuju po 12/13 kilometara do škole, ili su zbog udaljenosti odustajali od školovanja. Historijskom analizom da se uočiti da se u periodu

¹ (Ilustrovani zvanični Almanah, šematizam Zetske ba novine – godina prva, Državna štamparija Sarajevo, 1931., str. 94-95.)

između dva rata škole otvaraju u mjestima gdje mahom preovladava srpski živalj. Takvom politikom diskriminacije izazvan je negativan odnos Bošnjaka prema školstvu, a škole se ne doživljavaju kao narodne već prosrpske, što rezultira malim pohađanjem djece čak i u novopazarskim školama. Čak i 1925/26. godine, kada je otvoren najveći broj škola, posljedice ove nepravde se osjećaju.

U Novom Pazaru postoji škola od 1820. godine, ali stalnih školskih zgrada nije bilo do 1912. godine, već su za tu namjenu služili drugi objekti. Tradiciju prve novopazarske škole nastavila je poslije 1912. Osnovna škola "Stefan Nemanja". Nakon balkanskih ratova škola je nastavila rad u zgradi bivše ruždije. Objekat je imao 6 učionica, 2 kancelarije, jednu salu i jednu sobu van zgrade za poslužitelja. Zgrada je građena u orijentalnom stilu, s malim učionicama, ali je uprkos nedostacima bila najmodernija i najveća školska zgrada u to vrijeme. Uz zgradu je postojalo malo dvorište, kaldrmisano i ograđeno visokim zidom. U svakom školskom odjeljenju je bilo preko 50 učenika, što je bilo i prostorno i kadrovski problematično. Školom je pored upravitelja upravljao i školski odbor. Da bi se donekle riješio problem obuhvata sve djece za školu, muška i ženska djeca su išla odvojeno u posebnim odjeljenjima. U mješovitim odjeljenjima su zajedno sjedila pravoslavna i jevrejska djeca. Početkom 1934/35. godine udaren je kamen temeljac za izgradnju Osnovne škole "Stefan Nemanja". Izgradnja je trajala nepune tri godine. Za školu je nabavljen nov školski inventar i zbirka nastavnih sredstava. "Na osnovu prijedloga Ministarstva 1934. godine doneseno je rješenje o spajanju svih gradskih škola u jednu školu pod nazivom "Stefan Nemanja", a za direktora je imenovan Stanimir Stanimirović."² Sve do 1941. godine u Novom Pazaru je radila samo ova jedna osnovna škola. Zgrada je bila dovoljno velika i svijetla, a za rad jednog broja đaka zadržana je i zgrada u centru grada gdje se nekada nalazila novopazarska ruždija.

Osnovna škola "Sveti Sava" u Novom Pazaru otvorena je 1913. godine u novosagrađenoj zgradi koja je pravljena namjenski od tvrdog materijala. Imala je 4 učionice i jednu kancelariju, dok je dvorište bilo izuzetno malo. Okupljala je učenike iz gornjeg dijela grada (Nadgrad). Škola nije radila u toku Prvog svjetskog rata, od 1915. do 1919. godine. Ovako je školski nadzornik opisao ovu školu: "Bila je skromno opremljena i nije imala pitke vode u blizini. Imala je nedovoljan broj klupa i po jedan sto. Kada bi koristila, ali sasvim rijetko, nastavna sredstva je posuđivala iz škole "Stefan Nemanja". U takvim uvjetima škola je radila sve do spajanja u jednu školu 1936/37. godine." (Kačapor, 1987, str. 22)

Škola u Vračevu otvorena je u prvoj polovini XIX vijeka i radila je sve do 1878. godine, kada je zajedno s manastirom izgorjela. Obnovljena je 1889. godine i radila je bez prekida sve do 1915. godine. Tokom Prvog svjetskog rata radila je sve do 1917. godine

kada je prekinula rad. Kasnije je ponovo nastavila svoj rad 1920. godine. Škola je radila u dosta teškim uvjetima. Na početku školske 1930/31. godine s radom je počela nova školska zgrada u kojoj je nastavljen rad sve do 1941. godine.

Škola u Kuzmičevu je počela s radom 1899. godine u crkvenoj zgradi koja nije imala ni prozora. Školske 1903/04. u školi je bilo svega šest učenika. S obzirom na veći broj učenika u susjednim mjestima i okolini škola je premještena 1908. godine u Deževo. Nakon otvaranja škole u Mišćićima i Vranovini 1913. godine, škola u Kuzmičevu je često prekidala rad. U novosagrađenoj zgradi škola je započela rad 1925/26. godine, a imala je 111 učenika. Do kraja međura perioda ova škola je radila s prekidima.

Škola u Junacima je otvorena 1900. godine po preporuci turskih prosvjetnih vlasti iz Carigrada, i zbog toga nije mogla dobiti učitelje sve do 1906. godine. Od ove godine škola nije prekidala rad sve do 1915. godine. Pored zgrade sagrađen je internat sa po dvije sobe gdje su mogli stanovati učenici iz daljih krajeva. U januaru 1919. godine škola nastavlja s radom i imala je ukupno 32 učenika. Početkom 1929/30. sagrađena je nova školska zgrada, ali je ona sve do 1941. često prekidala svoj rad zbog nedostatka učenika.

Škola u Nikoljači je otvorena 1906. godine i radila je sve do 1910/11. kada prekida svoj rad do 1913. godine. Iste godine se obnavlja rad, a u jednom mješovitom odjeljenju je bilo i po 100 učenika. U novoj školskoj zgradi je počela rad školske 1925/26. godine i u njoj je radila sve do 1941. godine. Također je radila u veoma skromnim uvjetima.

U Požegi je podignuta zgrada za potrebe austrougarske vojske, a općinski sud je 1919/20. godine ustupio jedno odjeljenje za školsku učionicu, a jedno za učitelja. Bez obzira što su u ovoj zgradi bile i druge ustanove, ova škola je imala najbolje uvjete na seoskom području. Škola je imala klupe, tablu i sto za učitelja. Škola je okupljala veliki broj učenika. Aktivno je radila sve do 1941. godine.

Škola u Donjoj Jošanici otvorena je 1912. godine, a rad je započela u privatnoj kući u kojoj je bila jedna učionica i jedna soba za učitelja. U toku Prvog svjetskog rata škola nije radila. Jošanička osnovna škola jedna je od onih za koje je tadašnji školski nadzornik rekao: "Ima školskih zgrada u kojima bolji domaćin ne bi zatvarao stoku".³ I ova škola je aktivno radila do 1941. godine.

Škola u Osaonici je počela s radom 1920. godine. U toku školske 1921/22. godine započela je izgradnja nove zgrade. Škola je bila dosta rasterećena, ali je ipak ostalo dosta djece kaja je nisu pohađala, bez obzira što je pokrivala veliko područje.

Škola u Banji na Rogozni puštena je u rad 1914. godine. Škola je radila s prekidima do 1925. kada je sagrađena nova zgrada. Od tada je škola aktivno radila sve do 1941. godine. Podaci kazuju da su postojale

² (Odluka Ministarstva zavedena je pod oznakom ON br. 79414/33, od 23. II 1934.)

³ (Izveštaj školskog nadzornika Božidara D. Radulovića, 1920. godine, isti izvor. str. 29.)

škole u Postijenju početkom 1919, te u Sopćanima 1921/22. školske godine. Škola u Gornjoj Jošanici podignuta je u periodu 1915-1918. godine kao zgrada austrougarske vojske. Počela je s radom 1920/21. školske godine. Škola je zbog teških uvjeta radila povremeno.

Škola u Trnavi je počela s radom 1922/23. školske godine i zbog nedostatka nastavnog kadra često prekidala rad. Broj učenika koji je pohađao školu se kretao 50-70, a to prvenstveno zbog udaljenosti pojedinih sela od škole. Osim nabrojanih, škole su redovno ili povremeno radile i u: Drenovi (1919/20), Popama, Sebečevu i Grižanima. Sve pomenute osnovne škole radile su u teškim, i za naše prilike nezamislivim uvjetima, a vrlo često bez osnovnih nastavnih sredstava. Budžeti osnovnih škola su bili mali za izdržavanja i njihovo funkcionisanje. Bio je veliki broj siromašnih učenika, te je postojao poseban fond za njih koji im je omogućavao kupovinu odijela, obuće i školskog pribora. Međutim, nije bilo sredstava za sve. Školska dvorišta su bila mala i pusta, bez klupa, drveća i potrebnih rekvizita. Naročito je bilo teško za nabavku pedagoške i didaktičko-metodičke literature.

ROŽAJE

Rožajska općina se prostire na krajnjem sjeveroistoku Crne Gore, omeđena beranskom, tutinskom, pečkom i općinom Istok. Na širem području općine gravitira 11 mjesnih zajednica i to: Desna Lijeva obala rijeke Ibra, Ibarac, Bač, Balotiće, Bukovica, Biševo, Koljeno, Donja Lovnica, Bašča i Daciće. S obzirom da nas prevashodno interesuje obrazovanje u ovom kraju od 1912. godine, pozabavićemo se osnovnim školstvom nakon ulaska rožajskog kraja u sastav crnogorske države.

Prva škola je počela da radi 1913. godine u zgradi u kojima su bile prethodno smještene turske škole ibtidajia i ruždija. U školu se upisalo 50 đaka i to većinom muška djeca, a koja su ranije bila u turskoj školi. Po selima u to vrijeme nije bilo škola, a desetak učenika sa sela dolazilo je u ovu školu i pohađalo je. Na zahtjev muslimana iz Rožaja obezbjeđena im je učiteljica za njihovu žensku djecu, te organizovana jednočasovna vjeronauka i upotreba muslimanskih knjiga za vjerske obrede." (Babić, 1987) Određene muslimanske i albanske porodice u Rožajama nisu slale svoju djecu u školu jer su se plašili otuđenja djece od islamske vjere i muhamedanskih običaja." Osnovna nastava je bila obavezna za sve žitelje Kraljevine Crne Gore. Ono što je stvaralo realan problem kod uspostavljanja novog školskog sistema u periodu 1912-1914. godine jeste promjena pisma arabice iz turskih škola u ćirilicu i latinicu koje su bile zastupljene u obrazovanju Kraljevine Crne Gore, što je preko 90% domaćeg stanovništva činilo nepismenim. Ipak, narod se odazvao novim vlastima koje su izrazile spremnost da saraduju s narodom uz potpuno uvažavanje.

Školstvo za vrijeme austrougarske okupacije u Rožajama od 1915. pa do 1918. godine nije zaživjelo, iako je bilo pokušaja da se pridobije imućni i klerikalni sloj naroda. Svi pokušaji da se uspostavi bilo kakva naobrazba nisu dali rezultate jer je ovo period teških vremena, razornih epidemija koje su odnosile ljudske živote, strašna glad i nesigurnost od upada komita.

Organizovano školstvo počinje tek 1919/20. školske godine, kada je iz Okružnog nadzorništva Kraljevine SHS za okrug beranski i bjelopoljski došlo pismo kojim se traži da se na osnovu Zakona o narodnim školama raspiše konkurs za jednog učitelja i učiteljicu u Rožajama. Umjesto dva, poslata su četiri učitelja, ali je nedostajala školska zgrada, nastavna sredstva, školski namještaj i dr. Građano su vlastitim sredstvima pokušali popraviti zgradu škole i osposobiti je za rad. "Direktor škole Milovan Milošević je otpočeo energičan rad, ali su ubrzo iskrsli prvi problemi na relaciji s narodom. Naime, direktor Milošević, suprotno važećem Zakonu o narodnim školama kojim je bilo dozvoljeno izvođenje vjeronauke, osporio je izvođenje vjeronauke u rožajskoj školi. Sukob direktora i građana nastavljen je na nivou Ministarstva prosvjete i Ministarstva vjera. Ipak je narodu napravljen ustupak, a problematični upravitelj Milošević biva smijenjen zajedno sa učiteljicom Zorkom." (Kačapor, Azemović i Skenderović, 2002, str. 50) U toku školske 1919/20. školske godine broj učenika koji je završio osnovnu školu u Rožajama bio je oko 103 učenika, što muškaraca, što djevojčica. Novi školski nadzornik je krenuo energično i veoma oprezno da radi, poučen lošim iskustvom svog prethodnika. Želio je da upiše svu zainteresovanu djecu i da pridobije roditelje kao podršku za školu.

U toku školske 1922/23. godine postignut je značajan napredak u otvaranju novih školskih odjeljenja na širem području rožajskog sreza. Tako je odjeljenje u Bašči imalo jednog učitelja, a u Petnjici dva i jednog vjeroučitelja. Trpezi su imale jednog učitelja i jednog vjeroučitelja. Svojim zalaganjem opravdavali su ukazano povjerenje. Savin Bor je imao jedno odjeljenje s jednim učiteljem i vjeroučiteljem, kao i Tucanje. Kalače je dobilo školu 1922. godine, a Balotiće u junu iste godine. U Baču je otvorena škola 1922. godine, a iste godine je započela s radom i škola u Biševu. Istovremeno je otvorena i škola u Bukovici. Tako je na području rožajskog sreza u toku školske 1921/22. godine školskim obrazovanjem bilo obuhvaćeno 297 učenika.

Inače, školska mreža nije rađena na osnovu realnih pokazatelja: etničkih, etnografskih i demografskih, niti je prilagođavana konfiguraciji zemljišta. Školske zgrade su otvarane tamo gdje je bilo najviše učenika, i gdje su se mogli obezbjeđiti iole zadovoljavajući uvjeti za rad, i zato je nekim selima bila previše udaljena. U tom smislu područje rožajskog sreza je bilo podijeljeno na osam školskih općina. Ove općine se nisu u teritorijalnom pogledu poklapale s administrativnim općinama. Ovakva školska mreža je bitno utjecala na obuhvat učenika, a i oni učenici koji su bili upisani nisu redovno pohađali nastavu. Moramo naglasiti da je djeci nedostajalo potrebnih nastavnih sredstava, udžbenika pa i nastavnog kadra.

Za podizanje novih školskih zgrada presudna godina je bila 1925. kada su nikle zgrade u Kalačima, Biševu, Baču, Bukovici i Balotićima. Za pridobijanje ženske djece u Rožajama je raspoređena nova učiteljica Fatima Muhović 1927. godine, ali i ona nije imala puno uspjeha jer se ženska djeca nisu odazivala u školu. Poseban problem u radu škola predstavljao je izvođenje vjeronauke, jer su vjeroučitelji već u prvoj godini uvodili arapsko pismo kao i elemente persijskog pisma, a za sve to nije postojao poseban program. Na

kraju školske 1929/30. godine brojno stanje učenika koji pohađali školu bilo je 833 djece. Školovanje u osnovnim školama prema važećim propisima je bilo obavezujuće, bez obzira na pol i vjersku pripadnost. Međutim, ženska djeca, a naročito muslimanska, u vrlo malom broju su pohađala školu. Razlozi izbjegavanja slanja djece u školu između ostalih su prevelika udaljenost naselja od škole (desetak i više kilometara), kao i to što roditelji nisu vidjeli od školovanja praktičnu korist, a djeca odsustvuju u najbitnijem dijelu dana kada na selu mogu doprinijeti u odrađivanju neodložnih seoskih poslova. Slabom uspjehu u učenju doprinosili su neadekvatan školski prostor, odsustvo nastavnih sredstava i pomagala, slaba ili nikakva higijena, problem nastavnog kadra i slaba stručna spremnost učitelja. Nije bilo stimulisanja dobrih nadarenih učenika kroz nagrade i stipendije, a na drugoj strani su primjenjivane rigorozne i ponižavajuće mjere za učinjene prekršaje od strane djece ili njihovih roditelja.

Sada ćemo napraviti kratku analizu školstva od 1930. do 1941. godine na području rožajskog kraja. Školstvo u Rožajama je imalo svoje uspone i svoje padove na razvojnom putu. Nekada je rastao broj učenika i učitelja, a nekada opadao. Nerijetko su škole ostajale bez učitelja i prekidale svoj rad i tako gubile autoritet u narodu. Ono što se zna iz dostupnih izvora i arhivske građe, osnovne škole na području rožajskog sreza: Rožajama, Balotiću, Baču, Biševu, Bašči, Kalačama, Lovnici i Bukovici radile su s manjim i većim prekidima sve do 1941. godine, i broj učenika koji je pohađao ove vaspitno-obrazovne ustanove intenzivno je rastao. Dakle, možemo na kraju rezimirati našu analizu da školstvo u Rožajama nema dugu tradiciju, te da je u dobrom dijelu bilo improvizovano, posebno u seoskim sredinama. Narodna škola u ovom kraju se počinje značajnije razvijati tek nakon balkanskih ratova 1912. godine. Najveći broj škola je osnovan 1924/25. školske godine. A Drugi svjetski rat je dočekan s gotovo kompletnom osnovnoškolskom mrežom u rožajskom srezu.

ORGANIZACIJA ŠKOLSKOG RADA

U prvim poslijeratnim školskim godinama s radom su odpočele one škole koje su radile i prije Prvog svjetskog rata. Nove škole su uglavnom otvarane po naređenju Ministarstva prosvjete, a na prijedlog školskog nadzornika kao čovjeka koji ima najbolji uvid na terenu. Mahom svi školski nadzornici i učitelji u školama u Sandžaku bili su srpske nacionalnosti. Narod se nije pitao za potrebe i želje, pa je to često imalo kao posljedicu da ne šalju svoju djecu u školu. Prema tada važećim propisima školovanje u osnovnim školama je bilo obavezno, bez obzira na pol i nacionalnost. Nažalost, ovo je bilo samo deklarativno. Školu su mogla pohađati samo ona djeca koja su iole imala materijalnih mogućnosti. Prema nastavnom planu i programu zadatak osnovne škole je bio pravilno razvijanje tjelesnih i duševnih potencijala učenika pod utjecajem stručnih lica – učitelja, te da djeca ovladaju potrebnim znanjima i vještinama, a što bi im služilo kao osnova za dalje školovanje u gimnazijama i drugim stručnim školama. Nastavnim planom i programom od I do IV razreda su bili obuhvaćeni sljedeći predmeti:

- Nauka o vjeri
- Srpskohrvatsko-slovenski jezik

- Početna stvarna
- Zemljopis
- Istorija Srba, Hrvata i Slovenaca
- Račun s geometrijskim oblicima
- Poznavanje prirode i pouke o zdravlju
- Crtanje
- Lijepo pisanje
- Ručni rad muškarca i žene
- Pjevanje
- Gimnastika i dječije igre

Nakon donošenja Zakona o narodnim školama 1929. godine, izvršene su određene promjene u nastavnim planovima, te su uvedeni novi nastavni predmeti: Vjeronauka, Državni jezik, Maternji jezik, Zemljopis, Narodna istorija, Račun, Upoznavanje čovjeka s osnovama higijene, Osnovi prirodnih nauka i poljske privrede, Ručni rad, Pevanje i Gimnastika.⁴

U školama su, osim nastavnog kadra koji je bio srpske nacionalnosti, i većinu učenika činila srpska djeca. Primjera radi, u školskoj 1919/20. godini Novom Pazaru od upisane djece ni polovina prijavljenih nije muslimanska (bošnjačka), a od toga ni po nije redovno pohađala školu, tako da se do kraja školske godine broj muslimanske djece sveo na 150. Roditelji nisu skrivali strah da će u takvim prosrpskim školama djeca da im se "povlaše". Kada su u pitanju učitelji koji su podučavali djecu, pored toga što su birani po nacionalnom ključu (isključivo Srbi i Crnogorci), većina ih je bila sa završenom Bogoslovskom učiteljskom školom u Prizrenu, manji broj sa završenom učiteljskom u Skoplju, Jagodin Užicu i Beogradu. Svi su bili angažovani kao društveno-politički radnici, kontrolisani i radili svoj posao po direktivi s vrha. Slična situacija je bila i u ostalim sandžačkim općinama i mjestima.

Nakon kraćeg presjeka mreže osnovnih škola na području Novog Pazara i okoline, te poteškoća s kojima su se suočavale u svome radu, zbog mnogih društveno-ekonomskih, pa i političkih razloga, nameće se nekoliko evidentnih pitanja, koja su za nas važna, prvenstveno zbog naše sadašnjosti i budućnosti koja postaje neizvjesna i turbulentna. Zašto je najteže stanje u osnovnoškolskom obrazovanju u to vrijeme na području Sandžaka? Zašto u nastavnom kadru, među učiteljima, ne nailazimo ni na jednog Bošnjaka-muslimana, a djeca su većinom iz muslimanskih porodica, mahala i naselja? Zašto nazivi ško imena srpskih, odnosno pravoslavnih likova, bez ijednog naziva škole muslimanskog porijekla? Po mnogim pobrojanim pitanjima, a kada je u pitanju zvanična statistika, stvari se do danas nisu suštinski promijenile kada su Sandžak i Bošnjaci u pitanju.

⁴ (Osnovna nastava, Službeni glasnik Ministarstva prosvete, odeljenje za osnovnu nastavu i narodno prosvjećivanje, br.22, od 20. VII. 1925., Beograd, 1925.)

ZAKLJUČAK

Historičari do danas, posebno oni na Balkanu, nisu naučno odgovorili na pitanje kako je mala grupa nomadskih ili polupismenih Turaka uspjela stvoriti organiziranu, perfektно uređenu i prostranu islamsku državu, u kojoj je bilo mjesta pored muslimana i za pripadnike drugih religijskih opredjeljenja, te za zanačajan broj nemuslimana. U balkanskoj, a dobrim dijelom i evropskoj literaturi navodi se i protežira, nažalost neutemeljeno i pristrasno mišljenje da su Osmanlije bili primitivni plemenski i ratnički narod koji je "mačem i vatrom" osvajao teritorije, države i narode. Čudno je kako su baš te isti Osmanlije uspjele da izgrade moćno carstvo, tada prvorazrednu svjetsku imperiju, bez čijeg se stava i mišljenja ništa važno i značajno na globalnom nivou nije moglo odlučiti i sprovesti. Duga tradicija arapskog, persijskog, seldžučkog i općenito islamskog gradskog života i intelektualnih djelatnosti bitno su doprinijeli usponu i razvoju nove države. U osnivanju osmanskog državnog sistema posebnu su ulogu imale *ahije* - udruženja trgovaca i zanatlija, te *ulema* - stalež učitelja i tumača islama. Ove dvije strukture su posebno doprinijele uspostavljanju i širenju osmanskog državnog sistema

Uspostavljajući državnu strukturu i ustanove na novoosvojenim područjima, Osmanlije su organizovali i uspostavljali i odgojno-obrazovni sistem. On je bio, kao što se može vidjeti kroz historijsku građu iz tog perioda, prepoznatljiv i specifičan, i usko povezan s vjersko-prosvjetnom djelatnošću. Taj obrazovni sistem kojeg su utemeljili Turci-Osmanlije u Sandžaku je dugo vremena bio okosnica školstva i prosvjete Bošnjaka, te je na njih izvršio ogroman uticaj. Padom komunističkog sistema krajem osamdesetih godina XX-tog vijeka, i

pojavom političkog pluralizma, vjerskih i nacionalnih sloboda, započinje proces restauriranja i oživljavanja mnogih značajnih vaspitno-obrazovnih ustanova poput mekteba i medresa, što će imati ključnu ulogu na buđenje vjerske i nacionalne svijesti Bošnjaka Sandžaka.

LITERATURA

- Bogavac, M. (1993). *Prosveta i škole u Ibarskom Kolašinu*. Priština.
- Babić, B. (1987). Osnovno obrazovanje muslimanske katoličke djece u novoslobođenim krajevima Crne Gore 1913-1914. *Rožajski zbornik*, 6: 89-98.
- Dudić, M. (2005). *Nastanak i razvoj Medrese u Novom Pazaru*. Novi Pazar.
- Čolović J. (2005). *Juče-danas-sutra*. Novi Pazar.
- Imamović, M. (1997). *Historija Bošnjaka*. Sarajevo: Bošnjačka Zajednica Kulture – Preporod.
- Kačapor, S. (1984). Školstvo u dolini Ibra. *Tutinske novine*, 48.
- Kačapor, S. (1987). *Školstvo u Novom Pazaru i okolini od 1918. do 1941*. Novi Pazar.
- Kačapor, S., Azemović, Z. i Skenderović, I. (2002). *Znanjem u budućnost-sto godina osnovne škole "Mustafa Pećanin"- Rožaje*. Rožaje: O.Š. Mustafa Pećanin.
- Mušović, E. (1979). *Etnički procesi i etnička struktura stanovništva Novog Pazara*. Beograd.
- Rizaj, S. (1971). *Novopazarski Sandžak u 1900/01*. Kraljevo: Stamparija Kraljevo.
- Rahić, E. (1997). *Historijski razvoj Novopazarskog Sandžaka*. Novi Pazar.

INFORMACIJE O AUTORIMA

Mustafa Fetić

Internacionalni Univerzitet u Novom Pazaru
e-mail: mustafafetic@gmail.com

Ibro Skenderović

Internacionalni Univerzitet u Novom Pazaru
e-mail: ibro.skenderovic@os-mpecanin.edu.me